of dormitory areas in the advocacy position: what has been defined as a negative characteristic for a long time, has been rethought from the perspective of positive effects and prospects for renovation. Indeed, there is a sense in transforming the social space of «bedroom community», but moderate ones, with attention to the elements of the local sociocultural space.

The article pays attention to the fact that the predicate “bedroom” in modern realities no longer corresponds to reality and is gradually becoming rudimentary. Because gradually the so-called “bedroom community” are turning into residential areas, or, as they are more accurately defined, “large residential complexes”, which include small business and trade, educational services, sports and leisure locations, and often branched transport systems. Large residential complexes – micro-districts - spaces of wide opportunities for the formation and strengthening of local urban communities through the development of “third places” – institutions and spaces that form communication links between local residents that satisfy such needs as small purchases of goods, beauty and recreation services, and etc. “Bedroom community”, being formed mainly by “first places” (home), actively form the memory of the locals - those who spend a significant part of their lives there, satisfy the basic needs of comfortable rest and a place free from work. Accordingly, when analyzing social memory, it is worth paying attention to the contexts of everyday life, which are no less significant in the formation of identity as a component of a broader context - historical memory.

Keywords: memory, “bedroom community” (residential neighborhood), space, city/town, identity.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.118>

УДК 94=528.9(=214.58)

Михайло Тяглий,

Український центр вивчення історії Голокосту, науковий співробітник

mikhail.tyaglyy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6983-4164>

КАРТОГРАФУВАННЯ ГЕНОЦИДУ РОМІВ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.) ТА ПАМ'ЯТІ ПРО ЦЕ

Упродовж низки проєктів, що їх останніми роками виконував Український центр вивчення історії Голокосту, було виявлено різноманітні історичні джерела, які загалом містять відомості про понад 140 місць загибелі ромів у зонах німецької окупації України. У цій статті подано п'ять карт, які є результатом пошукової роботи й заповнюють наявні на сьогодні у картографії та історіографії пробіли, дають змогу дати відповіді на такі запитання, що є нагальними при описі долі ромського населення України: 1) кількість і розташування місць страт ромів (що важливо для усвідомлення масштабу, регіональних особливостей і статистичних аспектів геноциду ромів на теренах України); 2) розподіл між кочовими та осілими ромськими жертвами за наявними джерелами (що важливо з огляду на концептуальні дискусії в історіографії щодо засад нацистської «циганської» політики, адже переважання жертв, які були осілими, переконливо демонструє, що у мотивації виконавців злочинів расово-ідеологічні чинники превалювали над уявленнями про «асоціальність» окремих ромів); 3) розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів (що важливо у контексті питання про ставлення місцевого населення до переслідуваних ромів та ступінь ініціативи місцевих органів врядування і допоміжної поліції у геноцидних акціях); 4) установа, яка задокументувала злочин (що важливо з погляду політики держави щодо документування злочинів проти ромів – зокрема, їхньої повноти та репрезентативності, – та особливостей формування суспільних уявлень про це); 5) наявність меморіальних об'єктів на місцях загибелі ромських жертв або зазначення наявності ромів серед жертв (що важливо у контексті формування соціальної пам'яті про геноцид ромів та наявності/відсутності механізмів «культурної пам'яті», що покликані увічнити

пам'ять жертв). До кожної карти наведено опис методики її складання та аналіз наукової ваги поданих на ній відомостей. Узяті разом або окремо, карти мають потенціал для використання у науковій, освітній та музейній діяльності.

Ключові слова: геноцид, роми (цигани), нацистська окупація, картографія, колаборація, Друга світова війна, комеморація.

Упродовж останніх десятиліть набувають поширення картографічні дослідження проблематики масових людських втрат під час націонал-соціалістичного режиму та Другої світової війни. Зрозуміло, візуалізації військових операцій, бойових дій та чисельності особового складу армій на фронтах уже давно стали складовою як відповідних фахових досліджень, так і просвітницької, музейницької та освітньої справи. Проте лише порівняно нещодавно увагу картографів-дослідників і просвітян привернули питання втрат цивільного населення у різних частинах Європи, що потрапили під прямий або опосередкований вплив нацистської Німеччини на її союзників та у яких виконувалися проєкти з расового перетворення народонаселення.

Картографування широкої палітри аспектів такої проблематики має подвійне значення. По-перше, воно слугує одним із способів представлення досліджень масштабів утрат тих верств населення, які у перебігу окупаційної політики розглядалися окупаційною владою як «небажані», «небезпечні» або

«не варті життя». Можливість перенесення сухих статистичних даних у географічний візуальний простір надає дослідженню нового поштовху. Розташування статистичних відомостей про загибель тієї чи тієї групи жертв на карті сприяє чіткішому усвідомленню масштабів цих втрат, регіональних особливостей тощо. По-друге, картографія геноциду має неабиякий потенціал у освітній та просвітницькій роботі. Унаочнення за допомогою карт територіального охопту та інтенсивності історії масових убивств та пов'язаних із цим питань здатне сповістити відвідувачеві музейної експозиції або учаснику освітнього заходу набагато більше про феномен цього явища, ніж спеціалізована література, до якої пересічний споживач навряд чи колись дістанеться самотійно.

Незважаючи на те, що загальні питання нацистської антиромської політики вже відомо у науковій літературі останніх двадцяти років, геноцид ромів на східних окупованих нацистами та їхніми союзниками теренах – у зоні реалізації плану «Барбароса» – лишається недостатньо висвітленою

проблемою. Значною мірою становище у цій сфері нагадує ситуацію тридцятирічної давнини з історією Голокосту (нацистської антиєврейської політики), коли, за неформальним визнанням деяких відомих дослідників, далі окупованої Польщі Голокосту наче не було, тобто події в окупованих областях тодішнього СРСР привертали вкрай недостатньо уваги, а у сфері масової свідомості Голокост асоціювався винятково з Аушвіцем, а не з розстрільними ровами за околицями міст і сіл. Стан візуалізації географії геноциду ромів у спеціалізованих академічних виданнях та провідних музейних експозиціях яскраво це підтверджує. Наведемо кілька прикладів. З 1980-х рр. дослідження у сфері картографії Голокосту здійснював відомий британський дослідник сер Мартін Гільберт. Його фундаментальну працю «Атлас Голокосту» видавали кілька разів (востаннє – 2009 р.), одна карта в ній відображала події геноциду ромів (див. рис. 1).

Карти з відомостями про геноцид ромів також можна знайти у розділі «Енциклопедія Голокосту» на вебсайті Меморіального музею Голокосту у США (USHMM, Вашингтон, Округ Колумбія) (див. рис. 2).

¹ Gilbert, Martin. (2009). *The Routledge Atlas of the Holocaust*. Abingdon: Routledge, 187.

² Див.: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/persecution-of-roma-gypsies-1939-1945>.

Рис. 1. Карта «Депортації, масові вбивства та повстання ромів, 1939–1945»¹

Рис. 2. Карта «Переслідування ромів (циган), 1939–1945»²

Кілька років тому за підтримки Міжнародного альянсу у справах увічнення пам'яті жертв Голокосту (IHRA) було створено міжнародний онлайн-ресурс 12 мовами «Геноцид сінті і ромів». З-поміж іншого він містить відомості про перебіг геноциду ромів на східних окупованих Німеччиною та її союзниками теренах і карту, яка ілюструє місця переслідувань та загибелі ромського населення Європи (див. рис. 3).

Рис. 3. Карта з місцями загибелі ромського населення міжнародного онлайн-проекту «Геноцид сінті та ромів»³

Увагу укладачів карт привертають концетраційні табори та центри винищення, відомості про долю ромських в'язнів у яких є загальнопоширеними у західній історіографії. Лише поодинокі локації окупованого СРСР – зокрема окупованої України – відображено на цих картах. Можна припустити, що такий стан речей склався передусім тому, що відомості про страти ромів у цих місцях містилися у джерелах німецького походження, а отже були легкодоступними для дослідників та укладачів карт. Подібну ситуацію з відображенням переслідувань ромів на окупованих радянських територіях донині можна побачити на карті, яка є складовою великої музейної експозиції про геноцид сінті та ромів у Центрі документації німецьких сінті та ромів (м. Гайдельберг, Німеччина), а також у експозиції «13-й блок. Голокост сінті та ромів» у Державному музеї «Аушвіц», яку було створено 2001 р. за участі того самого гейдельберзького Центру.

Отже, метою пропонованої публікації є спроба заповнити цю лакуну в історіографії та картографії та запропонувати доступні на 2020 рік відомості про перебіг і наслідки геноциду ромів на теренах окупованої України. Упродовж низки проектів, що їх останніми роками виконував Український центр вивчення історії Голокосту, вдалося виявити різноманітні історичні джерела, які загалом

³ Див.: <https://www.romasintigenocide.eu/en/home/d-e>.

містять відомості про понад 140 місць загибелі ромів у німецьких зонах окупації України. У цій статті подано п'ять карт, які дають змогу дати відповідь на такі запитання, що є нагальними при описі долі ромського населення України: 1) кількість та розташування місць страт ромів; 2) розподіл між кочовими та осілими ромськими жертвами за наявними джерелами (що є важливим з огляду на концептуальні дискусії в історіографії щодо засад нацистської «циганської» політики); 3) розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів (що важливо в контексті питання про ставлення місцевого населення до переслідуваних ромів); 4) установа, яка задокументувала злочин (важливо з погляду політики держави щодо документування злочинів щодо ромів); 5) наявність меморіальних об'єктів на місцях загибелі ромських жертв або зазначення наявності ромів серед жертв. До кожної карти наведено опис методики її складання та коментарі щодо наукової значущості поданих на ній відомостей.

Карта № 1 «Місця масових убивств ромського населення на теренах окупованої України, 1941–1944 рр.». Карту було створено під час виконання проекту «Підготовка та видання збірки документів та матеріалів про геноцид ромів (циган) за добу ні-

мецької окупації України (1941–1943 рр.)», що його було підтримано у 2012–2013 рр. МГО «Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”» та німецьким Фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ) і доповнено у процесі проекту «Захистимо пам'ять», який виконувався Фондом «Меморіал убитим євреям Європи» та Українським центром вивчення історії Голокосту впродовж 2015–2019 рр.

Карта відображає наявні на 2020 р. відомості щодо переслідувань і вбивств ромів передусім у Райхскомісаріаті Україна, а також у Дистрикті Галичина (частині Польського Генерал-губернаторства) та Східній Україні – зоні під управлінням Вермахту.

Карта допомагає створити уявлення про масштаб і регіональні особливості геноциду ромів. До карти додано таблицю з короткими відомостями про обставини злочину у кожному з населених пунктів, нанесених на карту (відповідно до джерел, наявних у 2020 р.). Карту складено відповідно до сучасного адміністративного поділу України, зазначено теперішні назви населених пунктів. Дані, наведені в таблиці, стануть у пригоді для прочитання карт 2–5 (про що див. нижче).

Потрібно звернути увагу на те, що подані на цій карті відомості не можна вважати остаточними та повними. Неповне документування ромського геноциду як німецькими

⁴ Ідеться про різноманітні перешкоди, деякі з яких є притаманними усій архівній системі України, тимчасом як інші – окремим архівним установам. Щодо перших, які умовно можна назвати «системними», то це відоме кожному досліднику правило обмеження видавання більше ніж десяти архівних справ до читальної зали на день. Звісно, в ситуації, коли науковцеві треба перегорнути кількасот справ у пошуку відомостей, це унеможливляє ефективну роботу, особливо для немісцевих відвідувачів. Що ж до окремих, «специфічних» перешкод, то можна навести приклад Державного архіву Вінницької області, у якому кілька десятків фондів окупаційного періоду були у 1990-х рр. пересипані дустом і донині недоступні для дослідників.

⁵ Круглов, А. (2009). Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 112.

та колаборантськими органами, так і повонними радянськими установами, жахливий стан архівної документації, обмеження доступу дослідників до неї ⁴ та недостатній рівень вивчення джерельної бази, так само як і вкрай обмежена кількість спогадів із цієї тематики – всі ці чинники часто-густо не дають змоги дати вичерпні відповіді на запитання про кількість жертв, дати скоєння злочинів або організаційну належність виконавців.

Стан джерельної бази зумовлює широке визначення поняття «місце масових убивств». Про розташування деяких із них відомо точно й достеменно (завдяки тому, що ті, хто займався їхнім документуванням, робили це ретельно, із зазначенням конкретних орієнтирів на місцевості), однак щодо багатьох інших за джерелами можемо лише встановити факт загибелі у певному населеному пункті, однак немає конкретних відомостей щодо власне місця розташування масового поховання. Слід також розуміти, що тимчасом як деякі позначені місця є місцями загибелі лише ромів, у багатьох інших – якот у Бабиному Яру в Києві – роми були лише одною з груп жертв. Важливо також, що у деяких населених пунктах вбивства ромів відбувалися більше ніж один раз (що теж відображено у таблиці).

На карті позначено місця вбивства ромів, однак ці місця не слід плутати з місцями про-

живання ромів до загибелі, адже у багатьох випадках жертв привозили до місць страти у більшому населеному пункті з навколишніх менших місцин (це особливо стосується осілих ромських жертв).

Виявлення нових місць масових убивств дає також змогу переглянути наявну статистику жертв. У 2008 р. український дослідник О. Круглов дійшов висновку про загибель 8–9 тисяч ромів у німецьких зонах окупації України ⁵. Зважаючи на подані у цій статті дані, можемо говорити про щонайменше 12 тисяч жертв, що з огляду на невелику довоєнну кількість ромів є дуже вагомим та дає сумні підстави висновувати про тотальність геноциду ромів у цій частині окупованих теренів.

Карта № 2 «Розподіл ромських жертв за способом життя (кочові або осілі)». В історіографії нацистських злочинів ще на початку 1960-х рр. було висловлено думку (і закріплено у подальших дослідженнях), що принципами, на яких ґрунтувалася політика нацистської Німеччини щодо ромів, були расистські уявлення про нібито «недоброякісність» расової природи ромів. Однак у громадсько-публічній сфері та культурі пам'яті тривалий час переважала думка про те, що жорстоку політику нацистів спричинила нібито асоціальна поведінка переважної більшості ромського населення. Відголоски цих

⁶ Milton, Sybil. (1992). Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5 (2, No. 1), 1–18; Id. (1991). Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 24 (4), 375–387; Hancock, Ian. (1996). Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In Alan S. Rosenbaum (Ed.), *Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (pp. 39–64). Oxford: Westview Press; Lutz, Brenda Davis, & Lutz, James M. (1995). Gypsies as Victims of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (3), 346–348.

⁷ Stone, Dan. (2020). Ideologies of Race: The Construction and Suppression of Otherness in Nazi Germany. In Simone Gigliotti, & Hilary Earl (Eds.), *A Companion to the Holocaust* (pp. 59–74). Hoboken, NJ.

⁸ Bauer, Yehuda. (1998). Gypsies. In Yisrael Gutman, & Michael Berenbaum (Eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (pp. 441–445). Bloomington: Indiana University Press; Id. (1992). Correspondence: Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 25 (4), 513–552; Zimmermann, Michael. (1996). *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*. Hamburg: Christians; Id. (2008). Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942. In *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism* (pp. 9–21); Id. (2001). The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation. *Holocaust and Genocide Studies*, 15 (3), 416; Lewy, Guenter. (2000). *The Nazi persecution of the gypsies*. Oxford; New York: Oxford University Press; Id. (1999). Gypsies and Jews under the Nazis. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (3), 383–404; Margalit, Gilad. (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, 5 (10, No. 2), 185–210.

уявлень трапляються і нині. Водночас, якщо порівняти нинішні академічні підходи, виявляються розбіжності щодо концептуального питання про те, якою мірою переслідування ромів відповідають історико-юридичному визначенню геноциду. Говорячи про це, багато дослідників мають перед очима Голокост, свідомо чи мимоволі сприймаючи його як модель «зразкового» геноциду, як своєрідний «еталон». Чи було знищення ромів тотальним і таким, що виконувалося повсюдно відповідно до заздалегідь ухваленого наміру й оформленого потім плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів, що працювали для досягнення однієї мети? Позитивну відповідь у своїх працях дають дослідники Сібіл Мілтон, Бренда і Джеймс Лутц ⁶. «Ідеологічним пріоритетом Третього райху був антисемітизм, але нацистські злочини щодо ромів та сінті теж були геноцидними», – зазначає відомий спеціаліст у галузі історіографії Голокосту британський історик Дан Стоун ⁷.

На протилежному полюсі – позиція, викладена у працях істориків Єгуди Бауера,

Міхаеля Циммерманна, Гюнтера Леві, Гілада Маргаліта ⁸: антиромська політика нацистів мала дещо інший характер, ніж антиєврейська, – тобто не завжди мала яскраво виражене расово-ідеологічне підґрунтя, не була реалізацією єдиного щодо всіх ромів знищувального наміру та, відповідно, ухваленого єдиного плану, не набула рис універсальності, не передбачала повсюдного тотального знищення ромів, а відомі випадки масових убивств стали результатом збігу конкретних обставин, які під впливом ситуації «на місцях» на тлі брутальної атмосфери воєнного часу у поєднанні зі ставленням до ромів як до «асоціальних елементів» призвели до загибелі передусім тих громад, які дотримувалися кочового образу життя. Тому вважати ромів також жертвами Голокосту, на думку згаданих дослідників, некоректно. Прикметною є думка авторитетного фахівця з історії Голокосту Крістофера Браунінга, який розрізняє політику власне у Третьому райху та на окупованих східних теренах: «Хоч би яким розпливчастим було визначення геноциду згідно з Конвенцією (ООН 1948 р. – *М. Т.*) в тому, що стосується його

⁹ Browning, Christopher. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.

¹⁰ Круглов, А. Геноцид цыган в Украине, 111.

¹¹ Бессонов, Н. (2006). Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны. В *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.)*. Матеріали круглого стола. Севастополь: Вебер, 4–28.

¹² Holler, M. (2009). *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944)*. Heidelberg, 108.

¹³ Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, том 1, д. 1158–1159.

“частковості”, – вважаю, що роми все ж падають під нього, і якщо не було єдиного розробленого плану або програми, це не означає, що винищувального наміру як такого не було. Але я б погодився з тим, що німецька політика стосовно ромів за межами Третього райху, хоча вона і приводила до убивчих результатів, не являла собою геноциду»⁹.

Якщо звузити це питання до розгляду антиромської політики окупантів під час німецько-радянської війни на східних теренах, то останнім часом нечисленні дослідники на основі здійснених розвідок схиляються до протилежного, ніж теза К. Браунінга, висновку про те, що на цій території до ромів нацисти застосовували ту саму політику тотального знищення, що й стосовно євреїв. Наприклад, український історик О. Круглов вважає, що «доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну належність»¹⁰. Російський дослідник Н. Бессонов виокремив три етапи цієї політики: 1) літо 1941 – початок 1942 р. – знищення ромських кочових таборів айнцаггруппами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. – геноцид за етнічною ознакою, зокрема винищення осілих ромів; 3) від 1943 р. до кінця окупації – роми поряд зі слов'янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів¹¹.

Німецький учений М. Холлер поділяє думку про тотальність винищення ромського населення, наголошуючи, що, правда, на тому, що цей висновок сьогодні актуальний лише щодо тих територій, які були під управлінням воєнної адміністрації¹².

Подані на карті № 2 відомості дають змогу суттєво підсилити аргументи прибічників версії політики тотального вбивства ромів. Зі 140 випадків масового вбивства на теренах України 49 ексекцій були виконані злочинцями щодо ромів осілих: або ромів-колгоспників (переважно на півночі й півдні України та у північному Криму), або ромів-містян, які компактно або дисперсно мешкали у Києві, Чернігові, Житомирі, Сімферополі та інших містах. Із первинних матеріалів перепису населення 1939 р. відомо, що, наприклад, у Житомирі та інших міських населених пунктах Житомирщини з-поміж найпоширеніших спеціальностей у ромів були токарі, будівельники, лимарі, ковалі, кошикарі, будівельники, вантажники, продавчині, трактористи, возії, прибиральниці. Були кілька службовців, рахівників і директор закладу громадського харчування. Схожу картину демонструють матеріали по інших областях¹³.

27 випадків масових страт – такі, під час яких окупанти або місцеві співучасники забрали життя у кочових ромів, яких вдавало-

¹⁴ Див., напр.: Dean, M. (2000). *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. New York: St. Martin's Press; Pohl, D. (2002). *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*. In G. Paul (Hg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (s. 205-234). Göttingen; Golczewski, F. (1998). *Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften*. In W. Benz (Hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (s. 173-196). Berlin; Дерейко, І. І. (2012). *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки)*. Київ: Інститут історії України; Радченко, Ю. (2011). «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941-1943 рр.). *Голокост і сучасність*, 2 (10), 46-86, а також інші праці; Мартиненко, Т. (2013). Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, 152-167; Finder, G., & Prusin, A. (2004). *Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust*. *East European Jewish Affairs*, 34:2, 95-118.

ся схопити у лісах. Решта – це випадки, коли джерела не містять жодної згадки або принаймні натяку на те, які роми ставали жертвами екзекуцій. Тим не менш, значна частина розправ із ромами осілими – навіть майже двократне переважання таких випадків – красномовно свідчить про те, що образ життя або рівень інтеграції ромів у навколишнє суспільство зрештою не відігравали жодної ролі у мотивах злочинців. Цим людям була уготована доля жертв не через те, що вони порушували правила та закони, встановлені окупаційною владою, і отже не через те, що їхня поведінка у чийхось очах виглядала такою, що становила небезпеку для режиму та суспільного порядку, – а через расові уявлення про те, що певні соціальні здібності є властивістю не окремої людини, а усієї спільноти, до якої вона належить, та обумовлені біологічним профілем цієї спільноти. Отже, подана на цій карті статистика переконливо доводить тезу про расово-ідеологічне підґрунтя геноциду ромського населення, що наближає це явище (хоча і не робить його тотожним із ним) до Голокосту.

Карта № 3 «Розподіл між німецькими виконавцями та місцевими співучасниками у злочинах щодо ромів». Під час вивчення долі ромів на окупованій території України поза увагою дослідників залишається питання про ставлення місцевих жи-

телів до переслідувань ромів. Однак зрозуміло, що хоч би які заходи стосовно ромів здійснювала окупаційна влада, вони не реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише «виконавців» та «жертв». Через брак у окупантів ресурсів і особового складу актуалізувалася проблема залучення місцевого населення до адміністрування, втілення в життя наказів влади, зокрема розпоряджень стосовно різних груп населення. Позиція місцевого населення – як на індивідуальному рівні (окремих людей, учорашніх сусідів), так і на організаційному, тобто залучених на допоміжних ролях до апарату місцевої адміністрації і військово-політичного управління, – могла суттєво впливати на перебіг подій і, зокрема, розв'язання владою «циганського питання». Останніми роками починають з'являтися дослідження ¹⁴ про роль місцевих допоміжних формувань безпеки у нацистській репресивній політиці проти різних категорій населення, зокрема в «остаточному розв'язанні єврейського питання», однак питання про ступінь їхнього залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається відкритим. Службовців місцевої допоміжної поліції – формувань *шутцманшафту* – німці використовували для збирання, конвоювання та подекуди страти ромів. Інколи місцева поліція забезпечувала допоміжні функції арешту або збирання

¹⁵ Державний архів Рівненської області, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

та конвоювання ромів до місця розстрілу, а вбивства виконували саме німецькі підрозділи.

Отже, карта № 3 містить відомості про те, хто саме вчиняв вбивства ромів. Із 140 відображених на карті випадків масових убивств ромів 56 розправ вчинені лише німецькими виконавцями (Вермахтом, айнзацгрупами поліції безпеки та СД, або стаціонарними підрозділами цих установ, або поліцією охорони порядку, або жандармерією). 26 страт було проведено німцями за участі місцевих поліцейських. У трьох випадках із ромами розправилися члени українського націоналістичного руху.

Зрештою, 15 ексекують – такі, коли місцеві поліцейські вчиняли арешти та розправи без наказу з боку німецького керівництва та участі німців, або, принаймні, у наявних джерелах про ці накази/участь не йдеться. Такі випадки мали місце принаймні з середини 1942 р. і пізніше. Фактом, який свідчить, що ініціатива вбивства виходила від місцевих управлінців або поліцейських, є те, що коли накази згори все ж були, то в документах про це завжди містяться формулювання на кшталт «на виконання розпорядження гебітскомісара», а у протоколах допитів пізніше заарештованих радянською владою обвинувачених є свідчення про те, що вони діяли на виконання наказів німецького керів-

ництва. Однак такі формулювання або свідчення наявні далеко не завжди.

Наприклад, голова Корецького району 17 листопада 1942 р. видав такий наказ місцевій поліції містечка Корець щодо проведення заходів у Богданівці (село, що належало до зони компетенції його районної управи): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначаються для переселенців» ¹⁵. Зрозуміло, що під «виселенням» голова району Ю. Галинський мав на увазі дещо інше, але, ймовірно, не хотів брати на себе відповідальність і прямо зазначати, які саме заходи треба було вжити щодо ромських родин, – та й поліція сама мусила вирішити, що з ними робити.

Голова чудово знав, що термін «виселення» означає вбивство цих двох родин, і цей факт допомагає розглянути рідкісний у сфері дослідження геноциду ромів випадок: простежити долю «виселених» завдяки наявності про це джерел іншого походження. З-поміж документів НДК Корецького району радянські органи зафіксували свідчення мешканки Корця, яка мешкала біля єврейського кладовища. Вона описала, що бачила взимку 1942 р., як німці вбили на кладовище кількох ромів: двох чоловіків, трьох жінок і

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, д. 54, л. 16–17.

¹⁷ Прусин, А. (2007). Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1, 31–59.

¹⁸ Arad, I., Krakowski, Sh., & Spector, S. (Eds.). (1989). *The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews*. New York: Holocaust Library, 267.

двох дітей 10–11 років ¹⁶. Враховуючи, що про інші випадки розправи з ромами у Корці невідомо, та інші схожі обставини, можна бути впевненим, що то були саме дві ромські родини з Богданівки. Очевидно, що (як це часто бувало) корецька поліція привезла їх до райцентру, де передала до місцевого відділення СД, службовці якого вчинили страту.

Постає запитання про те, чому місцеві районні або міські голови та шефи поліцейських відділків вважали за потрібне позбутися ромів. Відповісти на нього складно через брак джерел. До певної міри на цю ситуацію можна екстраполювати комплекс чинників (антисемітизм, лояльність до нової влади, кар'єризм і намагання вислужитися, прагнення до панування та самоствердження за рахунок вразливих людей, майнові розрахунки та вигоди, для когось – садизм, а також динаміка поступової бруталізації поведінки), що їх описав Александр Прусин у дослідженні мотивацій антиєврейських вчинків української місцевої допоміжної поліції ¹⁷, хіба що на місце антисемітизму треба помістити ромофобські упередження поліцейських. Не заглиблюючись наразі у соціально-психологічні аспекти цього питання, можна констатувати, що на середину 1942 р. ставлення до «циган» як меншини, яка підлягала знищенню, вже було усталеною складовою окупаційної політики та сприймалося місцевими колаборантами як рутинне завдання.

Карта № 4 «Документування геноциду ромів». Як і будь-яка інша тема дослідження (а можливо, ще й більше, ніж багато інших тем, з огляду на вкрай поганий рівень документації), історія геноциду ромів унаочнює нагальну потребу, по-перше, використовувати якомога ширший спектр джерел, а по-друге, до кожної з цих груп джерел ставитися критично, з урахуванням умов виникнення цих документів або свідчень і цілей, що їх мали на меті їхні автори. Повертаючись до думки, висловленої на початку статті, звернемо увагу на те, що у західній (за усієї умовності цього терміна) історіографії донедавна описували переважно ті місця страт ромів, що були відображені у німецькій документації (передусім – у звітах айнзацгруп поліції безпеки та СД). Наприклад, у «Репорті про оперативну ситуацію № 150» від 2 січня 1942 р. айнзацгрупа D звітувала з Сімферополя про розстріл, з-поміж інших, 824 «циган» у період із 16 листопада до 15 грудня 1941 р. ¹⁸ Через це в академічних дослідженнях істориків Міхаеля Циммерманна, Гюнтера Леві та ін., а також у численних популярних матеріалах Сімферополь фігурує як мало не перший приклад тотального знищення ромів на радянських теренах. Насправді ж це була лише частина історії. Залучення масиву інших джерел показало, що у перебігу масштабної акції у Сімферополі керівництво кримськотатарського «мусульманського

¹⁹ Тяглий, М. (2007). Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (29), 61–98.

²⁰ Тяглий, М. (Авт.-упоряд). (2013). *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів*. Київ: Укр. центр вивч. іст. Голокосту.

²¹ За винятком вищезгаданої роботи М. Голлера. Див.: Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946*. (PhD dissertation). Ohio University, 1995; Sorokina, M. (2005). *People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 797–831; Feferman, K. (2003). *Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust. Journal of Genocide Research*, 5 (4), 587–602; Garrard, J. (1995). *The Nazi Holocaust in the Soviet Union. Interpreting Newly Opened Russian Archives. East European Jewish Review*, 2, 4–30.

²² Poulsen, N. B. (2005). *War crime investigation po-sovetski? The Extraordinary State Commission and the Stalinist system of investigating Nazi crimes*. (PhD dissertation). University of Copenhagen, 129.

комітету» звернулося до командування айнзацгрупи D із проханням припинити страти ромів – принаймні тієї частини з них, хто сповідував іслам, і шеф айнзацгрупи D Отто Олендорф, не бажаючи псувати відносини з тими, кого окупанти розглядали як потенційних союзників, скасував переслідування (що, втім, не означало припинення езекуцій у віддалених місцевостях та колгоспах Криму на розсуд окремих командирів підкоманд айнзацгрупи). Тобто доля виявилася поблагливою для, можливо, більшості кримських ромів ¹⁹.

В іншій публікації автор уже зробив спробу проаналізувати розмаїття джерельних комплексів, які містять відомості про широкий спектр заходів із переслідування ромів, зокрема під час фінальної екстермінаційної фази цього процесу ²⁰. Тому зараз сфокусуємося саме на останній фазі.

Передусім це документація Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників (далі – НДК). Довгий час відомості про ромів у документах НДК залишалися непоміченими або незатребуваними серед істориків. Це ілюструють навіть перші джерелознавчі праці про НДК. Автори цих досліджень охарактеризували ідеологічні засади та організаційні особливості роботи НДК, методи представлення

єврейських жертв, радянських військовополонених, вивезених до Німеччини «остарбайтерів» тощо. Однак роми як особлива група жертв не привернули увагу дослідників ²¹. Зауважимо, що не помітити цю групу жертв у документації НДК було неможливо. Наприклад, данський дослідник Нільс Бо Пользен зазначив, що «коли внутрішні радянські матеріали зосереджувалися на долі окремих груп жертв, то вони послідовно вказували на євреїв, циган, психічно- і фізично хворих осіб та комуністів і державних чиновників як головних жертв нацистських вбивств» ²².

Уперше основні закономірності висвітлення страждань ромських жертв у документах НДК проаналізував Мартін Голлер. Із його роботи випливає, що на первинному етапі діяльності НДК (тобто під час збирання показів свідків) про етнічну належність жертв у документах було зазначено відкрито, і на підставі свідчень очевидців цілком можливо встановити ромську ідентичність загиблих. Однак, коли на основі показань свідків відділення НДК складали акти про злочини окупантів, етнічну належність жертв часто маскували.

Як саме НДК впоралася з документуванням ромських жертв? Як уже зазначено, на сьогодні відомо про понад 140 місць масової загибелі ромів у кордонах сучасної України.

²³ Це приблизно дорівнює роботі НДК по Білорусії. Вольга Барташ зазначає, що у документах білоруського відділення НДК їй вдалося знайти відомості лише про третину місць загибелі ромів із тих, про які їй розповідали під час її польових досліджень (Bartash, Volha. (2019). Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records. *La Ricerca Folklorica*, 2, 15).

²⁴ Опубліковані приклади див.: Тяглий, М. Переслідування та вбивства ромів, 55–59.

Документи НДК містять відомості лише про 60 із них (про решту знаємо з інших видів джерел)²³. Навіть у тих випадках, коли роми згадані як жертви, дані про них часто обмежуються одним-двома рядками (тобто лише згадкою про факт убивства) без зазначення місця, дати, кількості загиблих, обставин смерті, виконавців злочину тощо. Рідко наведено хоча б один із цих фактів. Вкрай рідко – два і більше. Лише у поодиноких випадках можна знайти докладний опис події.

У тих випадках, коли загибель ромів все ж було задокументовано, здебільшого йдеться про описи розправ над невідомими для місцевого населення ромами, кочовими – тобто людьми, які були «чужорідним», стороннім елементом для звичного ландшафту і цінностей осілих громад. Типовий зразок висвітлення цього злочину в документах умовно виглядає так: «...також німецькими окупантами поблизу такого-то населеного пункту в лісі був схоплений і розстріляний циганський табір»²⁴.

Зрозуміло, що в тих випадках, коли окупанти вбивали схоплений поблизу населеного пункту кочовий табір ромів, у НДК пізніше просто не було змоги знайти докладні відомості про чисельність жертв і їх поіменний склад, оскільки останні були невідомими місцевим мешканцям (на основі показань яких НДК і збирала відомості). Однак це не

пояснює того факту, чому свідки часто не називали (або ж НДК їх просто не фіксувала) дати страт і місця вбивств. Причиною може бути те, що загиблі кочові роми були для місцевого населення і, відповідно, співробітників місцевих відділень НДК незнайомим, «чужорідним елементом» не лише буквально, а й у значно ширшому сенсі: епізодична присутність ромів у їхньому просторі і їхнє подальше зникнення з нього не викликали у свідків відчуття втрати, яку необхідно ретельно зафіксувати.

Однак навіть у тих місцях, де вбиті роми не були кочовими, а вели осілий спосіб життя і формували невід’ємний компонент міського економічного й культурного ландшафту, документи НДК також досить часто обмежуються описом їхньої долі лише одним-двома реченнями. Згадка про ромських жертв здебільшого була лише коротким доповненням до докладних описів загибелі радянських військовополонених, компартійних і радянських активістів, членів радянського підпілля та, іноді, єврейського населення. Наведено приклади тих міст, у яких до німецького вторгнення мешкали значні ромські громади. «Навесні 1942 року була проведена реєстрація циганського населення і після реєстрації всі цигани були розстріляні», – це все, що зазначено в акті НДК про Чернігів – місто, де, за різними оцінками, було вбито від тисячі до

²⁵ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 53, л. 2.

²⁶ Там же, оп. 72, д. 2, л. 50.

²⁷ Там же, оп. 77, д. 420, л. 138.

²⁸ Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

²⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 60, д. 294, л. 118.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 13–15.

³¹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 17, л. 40об.

³² Там же, оп. 65, д. 521, л. 4.

³³ Moine, N. (2008). La commission d'enquête soviétique sur les crimes de guerre nazis: entre reconquête du territoire, écriture du récit de la guerre et usages judiciaires. *Le Mouvement Social*, 222 (1), 81–109.

близько двох тисяч ромів²⁵. Щодо м. Маріуполь після докладного опису розправи, вчиненої над місцевими євреями, згадано: «Така сама доля спіткала циганське населення міста»²⁶. Дещо докладніше акт НДК розповідає про те, що сталося з ромами у м. Херсон: «Така сама страшна доля (як і євреїв. – М. Т.) спіткала всіх циган, що проживали в районі м. Херсона. Спочатку німці оголосили циганам, що збирають їх для відправки на батьківщину, до Румунії. Коли зібралося до 300 циган, вони були розстріляні біля міської в'язниці і звалені в ямі в районі валів»²⁷. Щодо Євпаторії, де загинуло близько тисячі ромів, підсумковий акт комісії згадує лише, що «шляхом масових розстрілів знищено все населення [...] циган»²⁸. У підсумковому акті НДК щодо Житомира також зазначено, що «з перших днів захоплення міста і околиць євреїв і циган ловили на вулицях і тримали їх в катівнях». Далі наведено докладні відомості про тотальні вбивства євреїв у Житомирі, після чого згадано, що «такої самої долі зазнали радянські громадяни інших національностей, зокрема цигани, росіяни й українці»²⁹.

У деяких випадках зібрані серед свідків відомості про вбивство ромів взагалі не були внесені до підсумкових актів НДК про втрати населення. Так сталося у кримських містах Сімферополі (де загинуло понад 800 ромів) і Керчі (кілька десятків жертв), Києві

(де про вбивства ромів у Бабиному Яру згадав принаймні один свідок³⁰, проте вони не були зафіксовані в підсумковому акті НДК).

Виняток становлять поодинокі акти, у яких загибель ромів описано докладніше: Мелітополь³¹, Обухів Київської області³², а також деякі маленькі населені пункти у сільській місцевості на півдні України (Херсонська область) і в степовій частині Криму, де у результаті втіленого в 1920–1930-ті рр. радянською владою «стимулювання» переходу ромів до «осілого продуктивного способу життя» ромські колгоспники складали значну частину місцевого населення.

Французька дослідниця Наталі Моне констатувала, що у тій справі, яка «стосується документування ромського питання, робота (НДК. – М. Т.) була неефективною»³³. Чим можна пояснити такий спосіб документування долі ромів? На думку автора, таких причин декілька.

По-перше, це швидкоплинність роботи та обмеженість ресурсів місцевих відділень НДК. Останні в стислі терміни повинні були виконати величезну роботу щодо встановлення й підрахунку як чисельності вбитих і вивезених до Німеччини громадян у період окупації, так і матеріальних збитків, яких зазнало господарство.

По-друге, це відносна нечисленність ромських жертв порівняно з іншими категоріями населення. На тлі значних кількісних втрат

³⁴ Див.: Первичные материалы переписи населения СССР 1939 г. Распределение населения по занятиям и национальности (Российский государственный архив экономики, ф. 1562, оп. 336, т. 1, д. 1158–1159).

³⁵ Див.: <https://www.romarchive.eu/en/voices-of-the-victims/ukraine/>. Ситуація в інших республіках СРСР (а нині незалежних державах) принципово не відрізнялася. Щодо Білорусії таких свідчень взагалі не було подано.

єврейського та слов'янського населення (останнє часто масово гинуло в тих місцях, де окупанти вдавалися до «акцій відплати» за реальну або уявну підтримку радянського партизанського руху), а також на фоні довільних розправ з усіма, кого підозрювали в опорі окупаційному режиму, роми як окрема група жертв могли загубитися і бути не поміченими.

По-третє, мав місце і суб'єктивний фактор, пов'язаний із ромською громадою. Якщо йшлося про кочових ромів, то вони були зовсім не відомі місцевому населенню і співробітникам комісії. Якщо ж жертвами ставали місцеві роми, то це були, як правило, ремісники, різноробочі, працівники сфери обслуговування, сільськогосподарські робітники і селяни, які перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. Унаслідок цього вони були малопомітними в соціально-політичній та культурній реальності передвоєнного часу, а тому їх зникнення не стало кричущо помітним для міського соціуму ³⁴. Прямим підтвердженням цього припущення є такий факт: якщо після опису загибелі партійних чи радянських функціонерів або єврейського населення в актах НДК часто наведено історії життя найбільш помітних або соціально значущих жертв, то в тих випадках, де все ж згадуються роми, не можна зустріти жодного прізвища, жодної згадки конкретної людини, яка ілюструвала б долю цієї групи.

По-четверте, роми, які пережили окупацію, майже не надавали свідчення проти нацистських злочинів (можливо, їм не дали такої можливості). У 2015–2019 рр. було реалізовано масштабний освітній онлайн-проект «РомАрхів», одна з секцій якого має назву «Голоси жертв». Завдання полягало у збиранні та представленні свідчень учасників під час геноциду ромів, датованих безпосередньо воєнними і першими післявоєнними роками. У процесі пошуку з'ясувалося, що такі зібрані комісією свідчення по Україні можна перелічити на пальцях однієї руки ³⁵.

По-п'яте, діяльність НДК було підпорядковано внутрішньо- та зовнішньополітичним завданням. Із них випливали і дискурсивні практики, які використовували члени НДК під час складання підсумкових актів. У зовнішньополітичному вимірі завдання полягало в підготовці корпусу претензій і доказової бази для повоєнного трибуналу над нацистською Німеччиною з метою отримання репарацій. Внутрішньополітичне завдання мало на меті подальше використання документів НДК для інформування – а разом із тим і виховання – радянської аудиторії про масштаби людських втрат і матеріальних збитків, завданих війною. І зовнішньо-, і внутрішньополітичні завдання зумовлювали необхідність висвітлення звірств і геноцидних практик такими, що були спрямовані не стільки проти конкретної групи (або груп

як таких), скільки проти всього населення СРСР, будь-якої етнічної належності.

У повоєнні роки для створення оповіді про умови життя під час окупації як «сировину» влада використовувала найрізноманітніші дані. Зрозуміло, це були не лише матеріали НДК. Проте, як основне джерело, з якого документальні відомості надходили до публічного простору, вони формували певне поле, тональність, тематику і кут зору для створення подальших масових продуктів про війну, окупацію, збитки і втрати в цей період.

Іншим важливим масивом джерел для вивчення долі ромів під час окупації є судово-слідчі справи тих, кого після війни звинувачували у «зраді Батьківщини». Завдяки позитивним змінам, які в останні роки відбуваються в Україні в архівній галузі, на сьогодні серед десятків тисяч архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві Служби безпеки України в Києві та архівах обласних управлінь СБУ, було виявлено 50 справ, у яких матеріали та обвинувальні висновки містять згадки про злочини проти ромського населення.

Важливість цих джерел для вивчення геноциду ромів важко переоцінити. Понад третину фактів масових убивств ромів встановлено на основі цих матеріалів. Останні мають низку особливостей, які змінювалися

залежно від періоду, коли відбувалося слідство. Справи воєнного часу і перших повоєнних років характеризуються особливою стислістю. Приблизно три чверті наявних справ припадають на ранній післявоєнний період. Вони становлять дуже об'ємну, але якісно менш змістовну інформацію. У перші повоєнні роки слідчі першочергово цікавилися діями підслідних проти активу компартії і радянських функціонерів, військовополонених, підпільників і партизан – іншими словами, усіх, хто чинив опір окупаційному режиму. Злочини проти євреїв і ромів також документувалися. Однак у цьому випадку слідчі не прагнули до фіксації подробиць. Точні дати, місце і час злочину в цих описах часто не згадано або зафіксовано вкрай приблизно (інколи вони розходяться з даними, встановленими місцевою НДК). Окрім того, слідству було важливо довести факт злочину, але воно дуже рідко намагалось встановити його мотив. Сьогодні це позбавляє нас можливості відповісти на запитання про те, чому місцеві поліцейські іноді здійснювали арешти і розправи над ромами навіть без чіткого наказу з боку німецького керівництва (згідно з документами, це близько половини всіх випадків убивств ромів за участі місцевої поліції). Важливо зауважити і те, що з 50 справ, у яких розглядали вбивства ромів, лише в трьох було зафіксовано свідчення самих ро-

мів (тих, кому вдалося вижити, або їхніх родичів).

Слідчі матеріали 1950-х і особливо 1960-х рр. та пізніше, коли в СРСР прокотилася «друга хвиля» покарань тих, кого звинувачували у співпраці з окупаційним режимом, стали значно об'ємнішими, докладнішими і ретельнішими. У цей період реконструкцію дій підслідних здійснювали не лише за допомогою протоколів допитів обвинувачених, свідків і очних ставок, а й нових жанрів слідчої роботи. Наприклад, застосовували «протоколи відтворення обставин» (що передбачали виїзд обвинуваченого або свідків на місце злочину і фото- й картофікацію його показань та показань свідків), а також здійснювали ексгумації останків жертв і їх подальшу медичну експертизу. Наостанок зазначимо, що тимчасом як документацію НДК вже добре опрацьовано, матеріали радянських органів безпеки та правосуддя продовжують надходити до наукового обігу, і це уможливило відкриття нових фактів злочинів щодо ромів, а також перегляд статистики жертв.

Поряд зі свідченнями про вбивства, які відклалися у вигляді документів державних організацій, громадських установ або воєнних підрозділів та зберігаються в архівних закладах, величезний пласт інформації про ці події ще й донині лишається у пам'яті

безпосередніх учасників тих трагічних подій або їхніх нащадків. Це можуть бути як самі роми, яким пощастило вижити, їхні діти або онуки, з якими вони ділилися своїми спогадами, так і неромські свідки того, що відбувалося навколо, – представники українського, російського, польського населення та інших етнічних груп, що мешкали поруч і навіть могли бути якимось способом залучені до подій, у яких роми фігурували як жертви.

Упродовж останніх десятиліть дедалі активніше використовують метод «усної історії» – інтерв'ювання свідчень учасників різних історичних подій. Розвинулися різноманітні методики як фіксування усноісторичних свідчень, так й інтерпретації отриманих записів. Такі інтерв'ю відіграють важливу та корисну роль як додаткові джерела у реконструюванні якомога детальнішої та всебічної картини подій.

Однак усноісторичне дослідження має й інші завдання. На відміну від джерел, створених державними, громадськими, військовими діячами, свідчення, що їх надають пересічні люди, персоналізують історичний досвід та переміщують знання про масштабні суспільні процеси у площину особистісного переживання та сприйняття очима конкретного учасника. Записані розповіді людей містять їхні власні оцінки, передають

³⁶ Докладніше про кількісні та якісні показники «української» частини цієї колекції відеосвідчень, зокрема записаних у ромів інтерв'ю, див.: Ленчовська, А. (2009). Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 114–123.

³⁷ Свідчення з цієї колекції, записані у ромів, які пережили геноцид на окупованих Німеччиною теренах України, були транскрибовані та представлені на вебсайті Українського центру вивчення історії Голокосту, див.: <http://romagenocide.com.ua/usnoistorychni-svidchennya-romiv-yaki-perezhyly-henotsyd/>.

унікальний досвід, що його набула людина («інформант», або «респондент»). Інтерв'ю розповідають не лише про події, пов'язані з життям респондента, а й про те, як він сприймав виклики навколишнього середовища і як реагував на них, допомагають створити уявлення не лише та не стільки про самі події минулого, а й про те, як людина оцінює минуле, та, головне, що пам'ятає про ті пережиті часи – а отже, це допомагає краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та його наслідки для суспільства й окремих людей, і тим самим краще пояснити формування їхньої ідентичності.

Утім, в Україні особистий досвід ромів почали фіксувати досить пізно, коли багато безпосередніх учасників подій уже пішли з життя. Це було зумовлено кількома факторами. Зокрема, тим, що, на відміну від інших груп жертв націонал-соціалістичного режиму, доля нечисленної, невливової та значною мірою маргіналізованої ромської громади майже не привертала уваги наукового товариства, яке довго не давало собі ради з тим, чим саме історія геноциду ромів може доповнити наше розуміння життя в умовах екстремі. Додалися й інші чинники, які можна визначити як суб'єктивні: через своєрідність соціального становища більшості ромів та особливості їхньої культури пам'я-

ті – як персональної, так і колективної, – самі роми не були достатньо наполегливими у спробах об'єктивувати набутий трагічний досвід і поділитися ним із навколишнім суспільством. Мемуарів ромів із теренів Радянського Союзу, які пережили геноцид та записали свої спогади, на жаль, украй небагато.

З-поміж спроб зібрати свідчення тих ромів, які вціліли в роки геноциду, варто назвати такі проєкти. У 36 країнах світу, зокрема в Україні, діяв масштабний проєкт фонду «Ті, хто пережили Шоа», який заснував кінорежисер С. Спілберг. Найбільшою групою, у якій на відео записували спогади, були євреї, що вціліли під час Голокосту, однак у різних країнах було також зібрано 408 свідчень ромів (близько 150 інтерв'ю – у пострадянських країнах) ³⁶. Попри те, що певна кількість свідчень викликають критичні зауваження (для запису інтерв'ю з ромами не завжди застосовували відповідну методику, рівень підготовки інтерв'юєрів не відповідав вимогам роботи з ромськими інформантами), все ж в умовах, коли катастрофічно бракує історичних джерел із цієї теми, «ромська частина» колекції фонду цінується на вагу золота ³⁷. Потрібно згадати самовіддану роботу російського ромознавця Ніколая Бессонова, який записував життєві історії ромів, зокрема досвід періоду Другої світової війни, в Білорусі, Росії та Україні. Свідчення

³⁸ Докладніше про діяльність асоціації «Яхад – Ін унум» див.: <http://www.yahadinunum.org/>.

³⁹ Зберігаються в архіві УЦВІГ.

і спогади представників місцевого населення, які на власні очі бачили переслідування нацистами ромів (як і євреїв та інших груп жертв), фіксують співробітники французької організації «Яхад – Ін Унум» під керівництвом католицького священника Патріка Дебуа ³⁸. Завдяки проєктам Українського центру вивчення історії Голокосту також у різні роки було записано понад 50 свідчень ромів і неромських свідків геноциду ³⁹.

Процес пошуку та запису таких свідчень – непроста справа. Насамперед, у багатьох місцевостях, де за джерелами відомо про масові вбивства ромів під час окупації, сучасного ромського населення немає. Тож навіть якщо документально випадки масових убивств зафіксовано, спогади про знищених ромів не збереглися, позаяк немає тих ромів, яким пощастило вижити (через тотальність убивств), немає неромських свідків, а головне – немає каналів передання пам'яті про них (пам'ятних знаків, могил із позначкою етнічної належності жертв тощо). У деяких інших місцевостях – протилежна ситуація: ромське населення і нині живе на тих місцях, що відомі як місця масової загибелі ромів. Здавалося б, серед сучасних ромських жителів можна знайти тих, хто зберігає в пам'яті спогади про події років війни. Однак за ближчого розгляду та намагання встановити контакт із потенційними інформантами

з'ясовується, що роми, які сьогодні мешкають у цих місцях, оселилися тут уже у повоєнні часи, зокрема, після Указу Верховної Ради СРСР 1956 р., за яким радянська влада намагалася примусити ромів до осілого способу життя. Тож не всі сучасні ромські громади відчують історичний зв'язок із тим ромським населенням регіону, яке жило там напередодні Другої світової. Одним із чинників, що заважають шукати ромських інформантів та записувати свідчення, є також певна замкнутість, притаманна частині ромського населення, та невдалі спроби встановити довірливі відносини з представниками громади і респондентами.

Записані інтерв'ю містять важливу, часом – унікальну інформацію про перебіг подій у різних регіонах окупованої України, критерії ставлення до ромів із боку нацистської влади, про спроби вижити та стратегії порятунку ромів, про їхні реакції на переслідування та поведінку навколишнього населення, про подальшу долю тих, хто пережив винищення, про наслідки, які залишив геноцид у свідомості та поведінці ромів, та способи їхнього пам'ятання про трагедію. Не останньою чергою вони стають у пригоді для виявлення місць вбивств. І хоча з очевидних причин від більшості інформантів не варто очікувати точних відомостей про дати та місця розправ, склад каральних органів,

⁴⁰ Assmann, Jan. (2011). *Cultural memory and early civilization. Writing, remembrance and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 34–41.

кількість жертв та обставини вбивств, тим не менш, вони можуть суттєво доповнити карту місць масової загибелі. Щонайменше 17 таких місць, як показує карта, відомі лише з мемуарів, спогадів і свідчень. Те, що ці 17 випадків масових вбивств не відображені ані в німецькій, ані у радянській документації, свідчить або про міру ретельності фіксування таких злочинів як окупантами, так і радянською владою, або про недостатнє опрацювання дослідниками цих джерельних комплексів.

Як можна помітити на карті № 4, випадки, коли маємо щодо окремого місця відомості більше ніж з одного джерела, – нечисленні. Із понад 140 місць лише 19 є такими, інформація з яких походить з двох джерел; у трьох випадках – із трьох джерел. Про решту ми знаємо лише з одного джерела. Така велика кількість місць слабо задокументованих місць підкреслює нагальність подальшого пошуку різноманітних документів, спогадів і свідчень.

Карта № 5 «Увічнення пам'яті ромських жертв». На відміну від попередніх, ця карта подає просту статистику: лише 11 місць масової загибелі ромів із понад 140 відомих місць облаштовані пам'ятниками або пам'ятними знаками, які містять інформацію, що роми були жертвами (або одною з груп жертв) цього місця.

У науковій літературі з проблематики соціальної пам'яті вже багато написано про важливість «місць пам'яті» у процесі збереження суспільних уявлень про історичні події. Вже аксіоматичною виглядає, наприклад, теза Яна Ассманна про можливість розподілу соціальної пам'яті на «комунікативний» і «культурний» підвиди, з тією різницею між ними, що тимчасом як перший базується на усній комунікації, трансформується та згасає через кілька поколінь, другий шляхом використання інструментів збереження та репрезентації убезпечує знання про минуле від зникнення⁴⁰. Зрозуміло, що пам'ятники загиблим є головним – хоча й далеко не єдиним – засобом у палітрі інструментів для цього.

Отже, позначення лише 8 % відомих місць загибелі певної спільноти свідчить про вкрай недостатній – якщо не сказати «жахливий» – стан меморіалізації страждань цієї спільноти. Чи втілює український уряд послідовну політику пам'яті щодо геноциду ромів? Чи держава підтримує дослідження та вшанування пам'яті геноциду ромів? Чи громадянське суспільство та неурядові організації залучені до цього процесу? Чи самі українські роми пам'ятають, що з ними сталося під час Другої світової війни?

Щоб відповісти на ці запитання, потрібно розглянути загальну ситуацію в культурі пам'яті та національної меморіальної полі-

⁴¹ Див.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

⁴² Долганов, П. (2015). Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (13), 9–49.

тики в сучасній Україні. Зокрема, чи пам'ять про геноцид ромів має місце в рамках уявлень про минуле, які існують в українському суспільстві?

Після здобуття незалежності в 1991 р. українське суспільство не було монолітним: проєвропейські, націоналістичні та прорадянські (певною мірою – проросійські) настрої конкурували між собою. Відповідно, також різнилося сприйняття минулого. Втім, у ситуації конкуренції моделей пам'яті досвіду ромів лишалося замало місця. І прорадянська, і націоналістична моделі схильні маргіналізувати його. Для тих, хто сповідує перше, вони не становлять окремої групи, призначеної нацистами на повне знищення; їх можуть розглядати лише як активну частину загальнорадянського опору «німецько-фашистським загарбникам» або як «мирних радянських громадян». Для других геноцид ромів теж не є особливим явищем, яке слід вшанувати, оскільки ядро українського визвольного руху передбачало етнічну гомогенізацію історичного простору, як фізичного, так і символічного.

У 2004 р. український парламент створив правову основу для вшанування пам'яті геноциду ромів в Україні: за ініціативою двох депутатів від комуністичної партії Парламент ухвалив окрему постанову, яка встановлювала 2 серпня як день вшануван-

ня пам'яті ромських жертв в Україні ⁴¹. Сама назва цього акта, а також те, як його було ухвалено, свідчать про те, що він був прийнятий без ретельної експертної підготовки ⁴². Запропонований у постанові день назвали «Міжнародним днем жертв голокосту ромів» (sic!). В історичній преамбулі цього акта зазначено: «За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів». Це – яскраве свідчення «екстерналізації» геноциду ромів; про сотні та тисячі ромів, розстріляних на околицях українських міст та сіл, у постанові не йшлося. Кабінету Міністрів спільно з регіональною владою рекомендувалося «розробляти дії, спрямовані на дослідження масштабу, кількості жертв та місць гітлерівського етноциду ромів під час Другої світової війни, а також вшанувати пам'ять депортованих та вбитих представників цієї етнічної меншини». Однак упродовж наступних років систематичну діяльність, рекомендовану та передбачену законом, майже не проводили, усе лишалося на папері. Місцева влада вважає за краще лише приєднуватися до пам'ятних церемоній і публічних заходів, які зазвичай ініціюють і за організацію яких несуть відповідальність неурядові організації.

⁴³ Войтенко, О. (2009). Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 2 (6), 141–147.

Те саме стосується сфери освіти. Олександр Войтенко, фахівець у галузі формальної та неформальної освіти, зазначив, що «єдине згадування про ромів, у контексті расової політики Третього райху, містять підручники з Всесвітньої історії, Історії України для 10 класу. Проте з цих підручників ми не дізнаємося: чому євреї? Чому роми? Чому саме їх було “обрано” жертвами? І звідки вони, взагалі, з’явилися в Україні, коли про них не було жодних згадувань упродовж навчання?»⁴³.

У більшості випадків, навіть згадуючи геноцид ромів, автори підручників пишуть про це побіжно і не підкреслюють расовий характер нацистської антиромської політики. З’явившись на узбіччі державної освітньої системи, викладання геноциду ромів усе ще залишається там, із деякими поодинокими знаками символічного характеру, що надають цій темі урядові структури.

Отже, щоб коротко розглянути історію виникнення тих одинадцяти пам’ятників загиблим ромським жертвам, варто спочатку окреслити основних «агентів пам’яті», які в Україні працюють у сфері комеморації геноциду ромів, та їхні просвітницькі ініціативи. Основні «агенти пам’яті» – це передусім неурядові організації (НУО). Діяльність НУО відбувається за трьома напрямками (для зручності поділимо їх на три групи, але зауважи-

мо, що цей поділ є досить умовним, оскільки ці ініціативи здебільшого є результатом взаємозв’язку та співпраці):

1. Ініціативи ромських НУО, що реалізуються самостійно або у співпраці з неромським неурядовим сектором власним коштом або за донорської підтримки міжнародних чи іноземних фондів. Без сумніву, нинішні ромські етнокультурні НУО та їхніх лідерів можемо розглядати як основних агентів пам’яті, зацікавлених у пам’ятанні геноциду, переданні цього травматичного досвіду широкому суспільству та впровадженні цих знань в український історичний наратив як на академічному, так і на популярному рівнях. Їхню пам’ять уже не можна називати «приглушеною» (як це було у повоєнному часі або у пізньорадянському періоді). Подібно до того, що польський соціолог Славомір Капральський демонстрував щодо ромської спільноти в Європі, зокрема в Польщі, українські роми сьогодні дедалі більше залучаються до публічних церемоній вшанування пам’яті та процесу «винаходу традицій» комеморації, наскільки це дають змогу ресурси.

2. Дослідницькі та освітні ініціативи неромських акторів. У цьому випадку ініціативи належать українським (столичним або регіональним) НУО, які шукають та забезпечують фінансування своїх проєктів за донор-

ської підтримки міжнародних чи іноземних фондів. Представники ромської громади можуть бути залученими до таких проєктів. Наприклад, НУО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) за останні тринадцять років за підтримки різних (переважно – німецьких) фондів реалізував п'ять проєктів, у яких геноцид ромів був або центральним, або вагомим компонентом.

3. Ініціативи закордонних інституцій або місцевих осередків міжнародних установ, які передбачають освіту, пов'язану з висвітленням геноциду ромів. Вони знаходяться в Україні місцевих партнерів із громадянського сектору для реалізації певного проєкту. Наприклад, українське відділення Міжнародного фонду «Відродження» у Києві, серед іншого, має «Ромську програму», яка в основному зосереджена на соціальних та правових питаннях, але також охоплює гуманітарну сферу. Ця організація спонсорувала поїздки кількох українських студентів ромського та неромського походження на щорічну церемонію вшанування пам'яті 2 серпня у Кракові-Аушвіці.

Навіть за першого погляду на акторів у цій сфері можемо помітити, що державних органів серед них немає, а їхня участь у цьому процесі зводиться до пасивних ритуалізованих дій.

Наявні пам'ятники можна умовно поділити на три групи, які значною мірою спів-

відносяться з вищеописаними агентами пам'яті у сфері комеморації геноциду ромів. Перша – ті, які постали як результат комеморативних зусиль саме ромської громади, за підтримки інших груп суспільства. Друга – ті, спорудження яких було ініційовано місцевими громадами або окремими групами, іноді – але не завжди – за участю ромів. Треті – ті, встановлення яких було результатом ініціатив, які виходили від закордонних або міжнародних організацій, за участю місцевих НУО.

Найяскравішим прикладом першої групи є «Ромська кибитка». Довга історія встановлення меморіалу ромам, загиблим у Бабиному Яру (Київ), є найбільш показовою. Бабин Яр у Києві – місце, відоме своєю трагічною історією, де протягом 1941–1943 рр. були вбиті здебільшого євреї, але також роми, радянські військовополонені, українські націоналісти, православні священники, радянські та націоналістичні підпільники, пацієнти психіатричної лікарні, заручники, а також усі, кого окупанти вважали «підозрілими» та «небажаними елементами».

Ще в 1995 р. Київське міське товариство ромів «Романіпе» у співпраці з архітектором та скульптором Анатолієм Ігнащенком спроектували пам'ятник ромам у Києві. Пам'ятник із заліза був створений на пожертви ромів у вигляді кибитки кочових ромів. Фундамент для споруди був готовий, і пам'ятник

збиралися поставити на постамент. Раптом це заборонила міська адміністрація, яка стверджувала, що новий пам'ятник «не відповідає зоні охоронюваного ландшафту», не беручи до уваги зусилля ромської громади та громадську підтримку. Через кілька років пам'ятник вивезли до Кам'янця-Подільського і поставили там у передмісті міста над ярмом. У 2006 р. було створено Національний заповідник «Бабин Яр», однак ця установа не вжила заходів для повернення пам'ятника. У Бабиному Яру не було жодного пам'ятника ромам до 2009 р., коли ромська громада знову зібрала кошти та встановила невеликий меморіальний знак із написом: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник жертвам Голокосту ромів». У червні 2011 р. цей невеликий пам'ятник у Бабиному Яру знищили невідомі. Розслідування результатів не принесло. Незабаром ромська громада поставила менший камінь з іншим написом, який цього разу не містив обіцянки про спорудження майбутнього меморіалу. Було зазначено тільки: «В пам'ять про ромів, розстріляних у Бабиному Яру».

Лише до 75-ї річниці різанини в Бабиному Яру український уряд запровадив низку заходів та інвестував зусилля та кошти у створення такого спільного меморіального простору. Зокрема, за підтримки Міністерства культури пам'ятник «Ромська кибитка»

повернули до Києва та урочисто відкрили у Бабиному Яру 23 вересня 2016 р.

Типологічно до першої групи можна віднести також пам'ятник у Чернігові. Він був відкритий на околиці міста в урочищі Подусівка – там, де упродовж окупації загинули кілька груп жертв, зокрема роми. За радянських часів на цьому місці було зведено помпезний знеособлений радянський меморіал «Жертвам фашизму», але 2007 р. ромська громада, базуючись на показах очевидців, вирішила додати до нього пам'ятник, який би відкрито позначав етнічність однієї з груп жертв. Пам'ятник було виготовлено та встановлено зусиллями ромської міської організації «Романо дром» за підтримки фонду народного депутата О. Фельдмана. Останній приклад цієї групи – набагато скромніший пам'ятний хрест, що його було встановлено 2011 р. за ініціативи ромської організації Волині «Терне рома» у селі Видерта Камінь-Каширського району Волинської області. Пам'ятник позначає символічну могилу, адже реальне місце поховання приблизно 60 ромів було за кількасот метрів далі в лісі, його місце розташування невідомо.

Друга група пам'ятників – це ті, спорудження яких було ініційовано місцевими громадами або окремими групами, іноді за участі ромів. Їх також об'єднує те, що жодне з цих місць не є місцем загибелі лише ромів.

Як правило, ці місця являють собою локальні Бабини Яри, роми на цих місцях були однією з груп жертв, і тому, коли місцеві громади або громадські організації бралися за впорядкування занедбаних упродовж років місць масових поховань, то відповідно до норм сучасної меморіальної культури усіх жертв було названо окремо, а не узагальнено під евфемізмом «мирні радянські громадяни» тощо, як колись. Це пам'ятний хрест загиблим ромам біля с. Вільшанка Лубенського району Полтавської області, який було зведено за ініціативи Лубенського козацтва та інших громадських організацій, де загинули понад 300 ромів. У 30 метрах від нього розташований пам'ятний камінь радянським військовополоненим, яких у великій кількості тут убили. Це також меморіальний комплекс в урочищі Пирогова Левада Лубенського району Полтавської області, де разом із кількома десятками ромських жертв покояться вбиті радянські активісти та євреї: усі ці групи жертв зазначені на плитах та інформаційному стенді біля центральної споруди меморіалу. До цієї групи належить і одна з трьох масових могил у м. Літин Вінницької області, де загинули євреї, радянські військовополонені та роми. Пам'ятник було встановлено на початку 2000-х рр. коштом представників єврейської громади м. Бостон (США), вихідців із Літина. Біля с. Остроуш-

ки Шосткинського району Сумської області також у 2006–2011 рр. було споруджено комплекс із п'яти пам'ятників на, відповідно, п'яти братських похованнях. Ініціатива виходила з місцевого осередку Комуністичної партії. Жертвами тут були понад 800 військовополонених, комсомольців, партизан і підпільників (найбільша група), 174 євреї, а також 365 мешканців села Белоусівка, за підозрених у зв'язку з партизанами. Однією з груп жертв були також, за різними джерелами, від 150 до понад 500 ромів. Вони також як одна група згадані на гранітній дошці одного з пам'ятників. Один пам'ятний знак у цій групі стоїть окремо. Це – пам'ятний камінь, встановлений в урочищі Западня біля села Красненьке Кривоозерського району Миколаївської області. Він був споруджений 2012 р. на місці розстрілу ромів, депортованих із Румунії, за фінансової підтримки голови місцевого фермерського господарства.

У 2019 р. у трьох населених пунктах Житомирської області з'явилися пам'ятники на місцях масових поховань ромів – у с. Іванопіль Чуднівського району, с. Дівошин Овруцького району та с. Калинівка Олевського району. Ці пам'ятники формують третю групу, адже відрізняються від інших як за ініціативою (ті, хто їх спорудив), так і за способом візуальної, архітектурної, естетичної та освітньої концепції, які при цьому були

⁴⁴ Докладніше про проєкт див.:
<http://protecting-memory-ua.org/>.

застосовані. Ініціатором та спонсором коштів на облаштування цих місць була закордонна урядова установа – берлінський фонд «Меморіал убитим євреям Європи» (який, звісно, реалізовував проєкт у співпраці з українськими НУО та місцевими органами влади), що зумовило масштабність і багатоаспектність цієї ініціативи: історико-дослідна робота про обставини трагічної події, освітня діяльність із місцевими громадами для забезпечення знань про загибель ромів у кожному населеному пункті та контекст цього явища, масштабне висвітлення церемоній відкриття у вітчизняних та закордонних медіа, просвітницьких та культурних каналах ⁴⁴.

Як можна легко помітити, незважаючи на різницю у типах та обставинах виникнення пам'ятників, усі три групи поєднує одна сумна обставина: жоден із них не був ініційований та втілений державними органами, відповідальними за роботу в галузі культури та збереження пам'яті про минуле України. Про геноцид ромів у сучасній Україні пам'ятають у специфічний спосіб і неоднозначно. У контексті непослідовної політики пам'яті, у ситуації боротьби між «пострадянським» і «націоналістичним» дискурсами історії та відтінками цих моделей динаміка поширення пов'язаної з геноцидом ромів пам'яті все ж є позитивною, але це заслуга передусім неформальної освіти та заходів зі вшанування

пам'яті, розроблених НУО, і вона охоплює невеликий сектор суспільства. Пам'ять про геноцид ромів ініціюють лише поодинокі актори у сфері культурної пам'яті, як-от активісти ромської громади та експерти з НУО.

Висновки та перспективи. Наведені карти, на думку автора, можна розглядати як певний поштовх для руху вперед не лише у заповненні «білих плям» і прогалин у дослідженні геноциду ромів та візуалізації кількох значущих аспектів цієї теми. Тимчасом як деякі з них лише відображають відомі зі знайдених джерел обставини геноциду та надають матеріал для подальших досліджень, інші – особливо остання карта – стимулюють до практичних кроків у напрямі меморіалізації жертв геноциду, який довгий час був непоміченим і забутим.

Складових теми геноциду ромів, які потребують дослідження та візуалізації, можна навести набагато більше. Тому ці карти вважатимемо лише першим кроком. Зупинимося докладніше на перспективах подальшого розроблення цього питання. Наприклад, перша карта показує кількість і розташування місць масового вбивства, тобто демонструє просторовий аспект цього явища, – але не пропонує його часового виміру. Тобто, висвітлюючи статичну та статистичну картину геноциду, карти не відображають динаміку нацистської антиромської політики, через

що поза увагою лишаються питання її ескалації, себто розгортання у часі. Такі відомості, своєю чергою, допомогли би пролити світло на процес ухвалення рішень щодо ромів німецькою окупаційною владою та її різними гілками. Так само попереду як дослідження, так і картографування питання про надання допомоги переслідуваним ромам із боку місцевого населення. Тобто для створення комплексної картини геноциду можливо відобразити на картах не лише ті місця, де роми загинули, а й ті, у яких вони вижили (наприклад, коли неромські сусіди попередили їх про наближення акції, або коли місцеві органи врядування приховали від окупаційної адміністрації, що роми меш-

кають на їхній території). Зрештою, двомірні карти «спрацюють» ефективніше, якщо отримають додаткові виміри та інтерактивні інструменти, що можна досягти шляхом використання їх онлайн та застосування гіперпосилань, коли при натисканні на назву конкретного населеного пункту відвідувач освітнього або музейного інтернет-ресурсу мав би можливість ознайомитися з відсканованими архівними джерелами, усноісторичними свідченнями, спогадами очевидців, сучасним виглядом місць загибелі тощо. На переконання автора, такий напрям має бути наступним етапом використання представлених карт.

Таблиця «Відомості про вбивства ромів на теренах окупованої України»

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ					
1	сmt Літин	13 червня 1942 р.	Від 76 до 150 осіб	Невідомо	Невідомо
2	Козятин	Червень 1942 р.	20 осіб	Невідомо	Невідомо
3	Ліс біля м. Жмеринка	Весна 1942 р.	До 20 осіб	Кочові	Підрозділ Вермахту
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ					
4	с. Шіловода	2 червня 1942 р.	64 особи	Невідомо	Німецька жандармерія
5	Камінь-Каширський	Серпень 1942 р.	Понад 100 осіб	Невідомо	Невідомо
6	с. Бахів Ковельського району	Серпень 1942 р.	Близько 150 осіб	Невідомо	Невідомо
7	Ратне	1942 р.	158 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
8	с. Заболоття Ратнівського району	Навесні 1943 р.	Близько 55 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
9	с. Видерта Камінь-Каширського району	1943 р.	50–60 осіб	Невідомо	Невідомо
10	Локачі, зібрані з навколишніх районів	17 квітня 1942 р.	114 осіб або 112 осіб	Імовірно, зібрані з навколишніх сіл	Німецький підрозділ та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
11	с. Кисилин Локачинського району, розстріляні «неподалік від єврейського поховання»	Після серпня 1942 р.	«2 вози»	Осілі, працівники колгоспу	Місцева допоміжна поліція
12	Берестечко (біля будівлі райкому партії в саду)	Листопад 1942 р.	60 осіб	«Зібрані з району»	Німецькі окупанти та місцева поліція
13	Сільська рада Піски у с. Берестечко	Січень–лютий 1942 р.	195 осіб та 20 підвод	Невідомо	Невідомо Заарештовані місцевою поліцією
14	с. Колодниця Ковельського району	Невідомо	Близько 10 осіб	Невідомо	«Бандерівці»
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ					
15	Нікополь	Листопад 1941 р.	Табір	Невідомо	Невідомо
16	Кривий Ріг	Червень 1942 р.	Група	Невідомо	За розпорядженням гебітскомісара Фріка
17	с. Широке Криворізького району	1943 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо
18	Покровськ	Грудень 1942 р.	40 осіб	Невідомо	Жандармерія та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ					
19	Бахмут	Кінець лютого 1942 р., а також квітень 1942 р.	Кілька десятків осіб (у квітні – 1 родина, 8 осіб)	Невідомо	Зондеркоманда 4b
		Березень–квітень 1942 р.	200 сімей (900 осіб)	Невідомо	За участю місцевої поліції
20	Маріуполь	1942 р.	Щонайменше 40 осіб	Осілі	Зондеркоманда 10a
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ					
21	с. Михайлівка Михайлівського району	5 жовтня 1941 р.	48 осіб	Депортовані роми з Бессарабії	Невідомо
22	сmt Пришиб Михайлівського району	21 жовтня 1941 р.	60 осіб	Депортовані роми з Бессарабії	Невідомо
23	сmt Молочанськ Токмацького району	15 грудня 1941 р.	81 особа	Невідомо	Імовірно, дільнична команда 31 з айнзацгрупи Гальбштадт та самооборона з фольксдойче
24	Гуляйполе Гуляйпільського району (колгосп «Заповіт Леніна»)	10 січня 1942 р.	17 осіб	Невідомо, імовірно – осілі роми-колгоспники	Айнзацкоманда 12
25	Мелітополь	Січень 1942 р.	Близько 100 осіб	Невідомо	Зондеркоманда 10a

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
26	с. Пологи Пологівського району	Лютий 1942 р.	Близько 300 осіб	Роми, зібрані з усього району	Айнзацкоманда 12
		Кінець лютого 1942 р.	15 осіб	Невідомо	Загін СД
27	с. Розівка Розівського району	Літо 1942 або 1943 р.	Табір	Кочові	Невідомо
28	с. Преображенка	Квітень 1942 р.	14 осіб	Мешканці с. Юрківка Оріховського району; розстріляні за колгоспом «Червоний Гай»	Місцева допоміжна поліція
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ					
29	Малин Житомирської обл.	Червень 1942 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо
30	с. Іванопіль Чуднівського району	Травень або червень 1942 р.	40–80 осіб	Кочові	Команда СД із Бердичева за допомоги місцевої поліції
31	с. Калинівка Олевського району	Невідомо	32 особи	Кочові	Невідомо
32	Житомир, ліс на захід від с. Богунія (нині частина Житомира)	Липень 1942 р.	7–8 ромських родин	Мешканці міста	Були зібрані міською поліцією
33	с. Дівошин Овруцького району	Літо 1942 р.	Понад 80 осіб	Кочові	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
34	Чуднів	1942 р.	7 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
35	с. Бараші Ємільчинського району	Листопад 1942	Одна ромська жінка	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
36	Між с. Варва та Тетерівом	Жовтень 1941 р.	32 особи	Кочові	Підрозділ зондеркоманди 10b
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ					
37	Кропивницький	1942 р.	Близько 1000 осіб	Невідомо	Зіпо
38	с. Тернова Балка Компаніївського району	Невідомо	Близько 30–40 осіб	Кочові	Загін СД (4 особи), місцеві охоронці тюрми СД та охоронці табору «Тернова балка»
39	с. Цибулеве Знам'янського району	Влітку 1943 р.	19 осіб	Кочові	місцева допоміжна поліція
40	Зернорадгосп ім. Леніна біля с. Новоукраїнка Новоукраїнського району, розстріляні за 2 км від радгоспу	Кінець травня 1942 р.	72 особи	Осілі працівники радгоспу	Німецька жандармерія та місцева допоміжна поліція
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ					
41	Васильків (звезені з усього району)	Травень 1942 р.	52 родини	Невідомо	Загін СД та жандармерія, а також місцева поліція
42	Обухів, розстріляні у силосній ямі біля колгоспу «9 Січня»	Серпень 1942 р.	Близько 250 осіб	Осілі, місцеві колгоспники	Німецька жандармерія та місцева допоміжна поліція

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
43	Київ. Бабин Яр	1941–1942 рр.	3–5 таборів, а також близько 100 мешканців міста	Кочові, осілі	Невідомо (імовірно, СД Києва)
44	Корсунь-Шевченківський	Наприкінці 1941 – на початку 1942 р.	14 ромів (дві родини)	Невідомо	Німецька жандармерія за участю місцевої поліції
45	Біла Церква	Невідомо	Близько 50	Невідомо	Невідомо
КРИМ					
46	Сімферополь	3 15 листопада до 15 грудня 1941 р.	824 особи	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	Айнзацгрупа D
47	Алушта	Початок грудня 1941 р.	Група	Невідомо, імовірно – осілі	Зондеркоманда 11b за участю місцевих поліцейських
48	Керч	29 грудня 1941 р.	Група	Невідомо	Невідомо (імовірно – польова жандармерія)
49	Феодосія	Грудень 1941 р.	10 осіб, 20 осіб зі Старого Криму	Осілі (мешканці Феодосії, зареєстровані міською управою)	Зондеркоманда 10b
50	Євпаторія	Початок 1942 р.	Група	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	Загін зондеркоманди 11b

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
51	с. Октябрьське Красногвардійського району	15 січня 1942 р.	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
52	с. Найдьонівка Красногвардійського району	15 січня 1942 р.	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
53	Старий Крим	Лютий 1942 р.	Дві родини	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
54	с. Прозрачне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.).	32 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
55	с. Стальне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	14 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
56	с. Просторне Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
57	с. Бородіно Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
58	сmt Азовське Джанкойського району	Невідомо (перша половина 1942 р.)	30 осіб	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
59	с. Мартинівка Джанкойського району	Травень 1942 р.	32 особи	Осілі (роми- колгоспники)	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
60	Джанкой	Весна 1942 р.	165 осіб	Осілі	Невідомо, імовірно, підрозділ айнзацгрупи D
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
61	Рава-Руська	Липень–серпень 1942 р.	30 осіб	Невідомо	Оперативна команда 1 роти 133 поліцейського батальйону
		Червень–липень 1942 р.	200 осіб	Невідомо	Невідомо
62	Городок	Кінець червня 1942 р.	25 осіб	Невідомо	Німецька жандармерія
63	Самбір	Червень 1943 р.	Невідомо	Невідомо	Невідомо
64	Львів	Влітку–восени 1942 р.	Близько 100 осіб	Кочові	Невідомо
65	Ромський хутір поблизу сіл Плоске та Галівка Старосамбірського району	Осінь 1943 р.	Кілька родин	Осілі	Загін СБ ОУН
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ					
66	Миколаїв	Січень 1942 р.	Близько 200	Невідомо	Айнзацкоманда 5
		Кінець серпня 1942 р.	Велика група	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
67	с. Веселинове Веселиновського району	Червень 1943 р.	Близько 100 осіб	Невідомо	Німецький загін, конвоювала місцева допоміжна поліція
68	с. Красеньке Кривоозерського району	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Загинули від голоду і холоду
69	с. Пересадівка Вітовського району	1941– 1942 рр.	Табір	Кочові	Німецький підрозділ
70	Широколанівка Веселинівського району	Кінець серпня 1941 р.	50–60 осіб	Осілі	Айнзацкоманда 12b
ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ					
71	с. Новосільське Ренійського району	Улітку 1941 р.	Група осіб	Кочові	Німецький загін
72	с. Григорівка Ширяївського району	1941 р.	Одна родина	Осілі	Німецький загін та місцева поліція з фольксдойче
73	Андрієво-Іванівка Миколаївського району	Серпень 1941 р.	70 осіб	Кочові	Німецький загін
74	смт Березівка	30 серпня 1941 р.	6 осіб	Невідомо	Німецький загін
75	с. Яснопілля (кол. Ліхтенфельд)	Перша половина листопада 1943 р.	6 осіб	Невідомо (імовірно, місцеві колгоспники)	Німецький загін

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ					
76	Пирятин	18 травня 1942 р.	163 ромів та євреїв (з них – 25 ромських родин)	Невідомо	Зондеркоманда ОД «Плат»
77	Зіньків	1942 р.	61 особа	Невідомо	Імовірно, 303-й поліцейський батальйон
78	с. Чутове Чутівського району	Невідомо	Група	Невідомо	Невідомо
79	Кобеляки Кобеляцького району	Лютий 1943 р.	25–27 осіб, 76 осіб	Невідомо	Місцева допоміжна поліція
80	с. Вільшанка Лубенського району	Квітень 1943 р.	Близько 250 осіб	Невідомо	Невідомо
		Невідомо	18 осіб	Кочові	Невідомо
		Невідомо	3 вантажні авто (близько 50 осіб)	Кочові	Невідомо
81	Урочище Рибки на околицях м. Лубни	Листопад 1941 р.	Група	Невідомо	Невідомо
82	Нові Санжари	Грудень 1942 р.	25 осіб (5 родин)	Кочові	Німецька жандармерія
83	с. Макухівка Полтавського району	Невідомо	«Циганський табір»	Кочові	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ					
84	Сарни	26 серпня 1942 р.	Близько 200 осіб	Невідомо	Німецький загін за допомоги допоміжної поліції
85	с. Воронки Володимирецького району	Невідомо	15 осіб	Кочові («проживающие в лесах»)	Невідомо
86	Корець	Друга половина листопада 1942 р.	2 родини	Осілі	Місцева допоміжна поліція м. Корець («переселені» з с. Богданівка Корецького району)
87	с. Гуменники Рівненського району	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Невідомо
88	с. Новомалин Острозького району	Жовтень 1943 р.	До десяти	Осілі (приїхали до села за два місяця до того)	СБ ОУН Острозького району
89	с. Острожець Млинівського району, розстріляні у парку села	До жовтня 1942 р.	До десяти осіб	Невідомо	Невідомо
90	Дубно	1942 р.	Одна родина	Невідомо	Невідомо
91	с. Бистричі Березнівського району	1942 р.	Група до десяти осіб	Кочові	Невідомо
СУМСЬКА ОБЛАСТЬ					
92	Суми	Середина 1942 р.	Близько 30 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
93	Кролевець	9 січня 1943 р.	32 або 46 осіб	Осілі	Місцева допоміжна поліція
94	с. Балаклія Балаклійського району	Невідомо	Близько 50 осіб	Невідомо	Невідомо
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ					
95	Кременець	7 жовтня 1942 р.	20 осіб	Кочові	Невідомо
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
96	Харків	Невідомо, імовірно листопад 1942 р.	Кілька сімей	Невідомо	Невідомо (імовірно, місцева допоміжна поліція)
97	с. Мартинівка Красноградського району, у лісо-посадці біля села	Невідомо	До 10 осіб	Кочові	Невідомо
ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ					
98	Херсон	Травень 1942 р.	Близько 300 осіб	Осілі («проживаючих в районі г. Херсона»)	Підрозділи айнцацгрупи D
		Серпень–листопад 1942 р.	Близько 50 осіб	Невідомо	Невідомо
		Улітку та восени 1942 р.	Група	Невідомо	Невідомо
		Квітень 1942 р.	Близько 300 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
99	Берислав	1942 р.	12 осіб	Невідомо	Німецька жандармерія
100	с. Старосолдатське Баштанського району	10 серпня 1942 р.	Група	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
101	с. Новодмитрівка Генічеського району	Листопад 1941 р. або 2 березня 1942 р.	5 осіб (2 сім'ї)	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
102	сmt Сиваське Новотроїцького району	6 травня 1942 р.	Понад 30 осіб	Осілі колгоспники	Районна допоміжна поліція
103	с. Бехтери Голопристанського району	13 травня 1942 р.	18 осіб	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D за участю місцевої поліції
104	с. Павлівка Генічеського району	20 травня 1942 р.	14 осіб	Осілі, місцеві жителі	Жандармерія та місцева поліція
105	с. Преображенка Чаплинського району	27 травня 1942 р.	4 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
106	с. Іванівка Чаплинського району	Травень 1942 р.	22 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
107	сmt Чаплинка	Невідомо	3 родини (9 осіб)	Невідомо	Невідомо
		Травень 1942 р.	19 осіб	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
108	сmt Каланчак Каланчацького району	Травень 1942 р.	20–26 осіб	Осілі, працівники колгоспу	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
		Червень 1942 р.	13 осіб (2 родини)	Осілі, працівники колгоспу	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
		Невідомо	45 родин	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D та місцеві поліцейські
109	с. Новокиївка Каланчацького району, у протитанковому рові	Травень 1942 р.	24 особи	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
		Невідомо	15 осіб	Невідомо	Невідомо
		Невідомо	Близько 40 осіб	Невідомо	Невідомо
110	Скадовськ	Весна 1942 р.	Група	Невідомо	Підрозділ айнзацгрупи D
111	с. Червона Поляна Чаплинського району	Березень 1942 р.	2 родини (6 осіб)	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
112	с. Костогризове Олешківського району	Лютий 1942 р.	15 осіб	невідомо (імовірно, місцеві колгоспники)	Німецький підрозділ та місцева допоміжна поліція
113	Між селами Велика Олександрівка та Мала Олександрівка Великоолександрівського району	1941–1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
114	с. Хрестівка Чаплинського району	1941– 1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
115	с. Гола Пристань Голопристанського району	1941– 1942 рр.	Група	Невідомо (імовірно, працівники колгоспу)	Невідомо
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ					
116	Хмельницький	На початку 1943 р.	Родина ромів із п'ятьох осіб	Кочові	Місцева допоміжна поліція
117	Деражня	Невідомо	До 450 осіб	Осілі	Невідомо
118	Нова Ушиця, «на садибі школи глухонімих»	Наприкінці 1942 р.	Одна родина	Невідомо	Невідомо
119	с. Кутки Берездівського району	Серпень 1943 р.	14 осіб	Кочові	Районна жандармерія та місцева допоміжна поліція
120	Маків Дунаєвецького району	Влітку 1943 р.	Близько 50 осіб	Невідомо (імовірно – кочові)	Місцева допоміжна поліція
121	с. Берездів Славутського району	Невідомо Липень 1942 р.	Невідомо (імовірно – кілька- десять), 20 осіб	Невідомо Кочові	Невідомо Затримані біля с. Кутки Берездівського району

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
122	с. Ярмолинці	Улітку 1942 р.	П'ять родин, загалом 20 осіб	Кочові	Службовці дільничної поліції з села Антонівка (нині – Хмельницький район) за наказом жандармерії
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ					
123	Сміла	Невідомо	Близько 200 осіб	Невідомо	Невідомо
124	Новоукраїнка	Початок вересня 1941 р.	6 осіб	Невідомо	Штаб айнзацгрупи С
		Узимку 1941–1942 рр.	50 осіб, 6 родин	Кочові	1-ша рота 69 резервного батальйону Невідомо
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ					
125	Чернігів	Кінець серпня та 30 вересня 1942 р.	Невідомо, імовірно – близько 1100 осіб	Принаймні частина – осілі мешканці Чернігова, решта – зібрані з навколишніх сіл	Поліція безпеки та СД
126	с. Бирине	Грудень 1942 р.	Не менш ніж 80 осіб	Невідомо	Німецькі жандарми та місцева допоміжна поліція
127	с. Остроушки	6 січня 1943 р.,	387 осіб,	Невідомо	Невідомо
		1943 р.	150 осіб	Невідомо	Німецький підрозділ
128	с. Горбове Новгород-Сіверського району	26 січня 1943 р.	40 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
129	Новгород-Сіверський (у лісі за містом)	Наприкінці 1942 р.	130–140 осіб	Невідомо, імовірно – місцеві осілі мешканці	Німецький загін із Чернігова та місцева поліція
130	Прилуки	25 вересня 1942 р.	5 осіб (відомі імена)	Колгоспники колгоспу ім. Петровського с. Журавка	Загін СС
131	Борзна	30 жовтня 1942 р.	10 осіб	Невідомо	Невідомо
132	с. Рябухи Талалаївського району	Березень 1943 р.	Кілька осіб	Місцеві колгоспники	Місцева допоміжна поліція
		24 жовтня 1942 р.	3 особи	Місцеві колгоспники	Невідомо
133	с. Зубахи Ріпкинського району	Листопад 1942 р.	7 осіб	Невідомо	Невідомо
134	сmt Корюківка Корюківського району	Листопад 1942 р.	12 осіб	Невідомо	Невідомо
135	с. Городище Бахмацького району	Березень 1943 р.	16 осіб	Осілі, працівники колгоспу	Невідомо
136	с. Атюша Коропського району	18 березня 1943 р.	5 осіб	Невідомо	Невідомо
137	с. Бірки Козелецького району	Невідомо	6 осіб	Невідомо	Невідомо
138	Остер	Невідомо	9 осіб	Невідомо	Невідомо

№	Місце	Дата	Кількість жертв	Кочові або осілі жертви	Виконавці злочину
139	Ніжин	Осінь 1942 р.	15 осіб (1 родина)	Осілі	Місцева допоміжна поліція
140	Бахмач	Серпень–вересень 1942 р.	5–6 ромських родин	Осілі, працівники колгоспу	Місцева допоміжна поліція
141	Любеч	15 квітня 1942 р.	16 осіб	Кочові	Місцева допоміжна поліція
142	с. Іванівка Чигиринського району	Літо 1942 р. (влітку 1943 р).	27 осіб	Осілі працівники колгоспу	Загін СД

References

Arad, I., Krakowski, Sh., & Spector, S. (Eds.). (1989). *The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews*. New York: Holocaust Library.

Assmann, Jan. (2011). *Cultural memory and early civilization. Writing, remembrance and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bartash, Volha. (2019). Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records. *La Ricerca Folklorica*, 2, 13–28.

Bauer, Yehuda. (1992). Correspondence: Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 25 (4), 513–552.

Bauer, Yehuda. (1998). Gypsies. In Yisrael Gutman, & Michael Berenbaum (Eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (pp. 441–445). Bloomington: Indiana University Press.

Bessonov, N. (2006). Genocid cygan Ukrainy v roky Velikoy Otechestvennoy vojny. In *Roma v Ukraini. Istorychnyi ta etnokulturnyi rozvytok tsyhan (roma) Ukrainy (XVI–XX st.)*. *Materialy kruhloho stola*. Sevastopol: Veber, 4–28 [in Russian].

Bessonov, N. (2006). Genocid cygan Ukrainy v roky Velikoy Otechestvennoy vojny. In *Roma v Ukraini. Istorychnyi ta etnokulturnyi rozvytok tsyhan (roma) Ukrainy (XVI–XX st.)*. *Materialy kruhloho stola*. Sevastopol: Veber, 4–28 [in Russian].

Browning, Christopher. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Dean, M. (2000). *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: St. Martin's Press.

Dereiko, I. I. (2012). *Mistsevi formuvannia nimetskoi armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraina" (1941–1944 roky)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliky Krym, f. R-1289, op. 1, spr. 5, ark. 27.

Dolhanov, P. (2015). Formuvannia ta implementatsiia memorialnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pam'iaty zhertv henotsydiv i podolannia yikhnikh naslidkiv. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (13), 9–49.

Feferman, K. (2003). Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 5 (4), 587–602.

Finder, G., & Prusin, A. (2004). Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust. *East European Jewish Affairs*, 34:2, 95–118.

Garrard, J. (1995). The Nazi Holocaust in the Soviet Union. Interpreting Newly Opened Russian Archives. *East European Jewish Review*, 2, 4–30.

Gilbert, Martin. (2009). *The Routledge Atlas of the Holocaust*. Abingdon: Routledge, 187.

Golczewski, F. (1998). Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften. In W. Benz (Hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (s. 173–196). Berlin.

Gosudarstvennyy arhiv Rossijskoj Federacii, f. 7021.

Hancock, Ian. (1996). Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In Alan S. Rosenbaum (Ed.), *Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (pp. 39–64). Oxford: Westview Press.

Holler, M. (2009). *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944)*. Heidelberg.

Kruglov, A. (2009). Genocid cygan v Ukraine v 1941–1944 gg.: statistiko-regional'nyj aspekt. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 112 [in Russian].

Lenchovska, A. (2009). Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 114–123 [in Ukrainian].

- Lewy, Guenter. (1999). Gypsies and Jews under the Nazis. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (3), 383–404.
- Lewy, Guenter. (2000). *The Nazi persecution of the gypsies*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lutz, Brenda Davis, & Lutz, James M. (1995). Gypsies as Victims of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (3), 346–348.
- Margalit, Gilad. (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, 5 (10, No. 2), 185–210.
- Martynenko, T. (2013). Ukrainska dopomizhna politsiia v okruzi Lviv-misto: shtrykhy do sotsialnoho portreta. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 48, 152–167 [in Ukrainian].
- Milton, Sybil. (1991). Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*, 24 (4), 375–387.
- Milton, Sybil. (1992). Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5 (2, No. 1), 1–18.
- Moine, N. (2008). La commission d'enquête soviétique sur les crimes de guerre nazis: entre reconquête du territoire, écriture du récit de la guerre et usages justiciers. *Le Mouvement Social*, 222 (1), 81–109.
- Pervichnye materialy perepisi naselenija SSSR 1939 g. Raspredelenie naselenija po zanjatijam i nacional'nosti (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv jekonomiki, f. 1562, op. 336, t. 1, d. 1158–1159).
- Pohl, D. (2002). Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden. In G. Paul. (Hg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (s. 205–234). Göttingen.
- Poulsen, N. B. (2005). *War crime investigation po-sovetski? The Extraordinary State Commission and the Stalinist system of investigating Nazi crimes*. (PhD dissertation). University of Copenhagen, 129.
- Prusin, A. (2007). Ukraynskaia polytsyia y Kholokost v heneralnom okruhe Kyev: deistvyia y motyvatsyy. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1, 31–59 [in Russian].
- Radchenko, Yu. (2011). “Ioho choboty ta esesivska forma buly zabryzkani krov'iu...”: taiemna polova polit-siia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna politsiia u ter-ori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.). *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (10), 46–86 [in Ukrainian].
- Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki, f. 1562, op. 336, tom 1, d. 1158–1159.
- Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946*. (PhD dissertation). Ohio University, 1995.
- Sorokina, M. (2005). People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 797–831.
- Stone, Dan. (2020). Ideologies of Race: The Construction and Suppression of Otherness in Nazi Germany. In Simone Gigliotti, & Hilary Earl (Eds.), *A Companion to the Holocaust* (pp. 59–74). Hoboken, NJ.
- Tyaglyy, M. (Ed.). (2013). *Peresliduvannia ta vbyvstva romiv na terenakh Ukrainy u chasy Druhoi svi-tovoi viiny: Zbirnyk dokumentiv, materialiv ta spohadiv*. Kyiv: Ukr. tsentr vyvch. ist. Holokostu [in Ukrainian].
- Tyaglyy, M. (2007). Chingene – zhertvy Holokosta? Nacistskaja politika v Krymu v otnoshenii cygan, 1941–1944. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2 (29), 61–98 [in Russian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4620, op. 3, spr. 243a, ark. 13–15.
- Voitenko, O. (2009). Henotsyd romiv u navchal-nykh kursakh MON Ukrainy ta neformalnipraktyky uvichnennia trahedii v osvitianskomu protsesi. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 141–147 [in Ukrainian].
- Zimmermann, Michael. (1996). *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”*. Hamburg: Christians.

Zimmermann, Michael. (2001). The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation. *Holocaust and Genocide Studies*, 15 (3), 416.

Zimmermann, Michael. (2008). Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942. In *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism* (pp. 9–21).

Mikhail Tyaglyy

MAPPING THE GENOCIDE OF ROMA IN UKRAINE (1941–44) AND THE MEMORY OF IT

Over recent years, during a number of projects carried out by the Ukrainian Center for Holocaust Studies, evidence have been identified about more than 140 sites of mass murder of Roma in the German-occupied areas of Ukraine. In result, five maps were compiled which are presented in the article. The maps fill up the gaps in the cartography and historiography on the subject of Roma genocide, and allow us to illustrate and answer the following questions that are urgent in describing the bitter fate of the Roma population of Ukraine: (1) Location of Roma killing sites (which is important to apprehend the scope, regional features and statistical aspects of the Roma genocide in Ukrainian territory); (2) The distribution between nomadic and settled Roma victims, according to available sources (which is important given the conceptual discussions in historiography on the principles of the Nazi “Gypsy” policies; the predominance of the settled victims convincingly demonstrates that in perpetrators’ mindset the racial and ideological motivations prevailed over notions of “asociality” of individual Roma); (3) Distribution between German perpetrators and local accomplices in crimes against Roma (which is important in the context of the attitude of the local population towards the persecuted Roma, and the degree of initiative of local governments and auxiliary police in genocidal actions); (4) The institution that documented the crimes (which is important from the perspective of the agency and state policies on documenting crimes against Roma people – particularly, documentation completeness and representativeness – and thus shaping of public opinion about it); (5) Availability of memorials at the killing sites of Roma victims, or indication of Roma among the victims (which is important in the context of the formation of social memory of Roma genocide and the presence / absence of “cultural memory” tools to commemorate victims). Each map is accompanied by commentary of what method was used to compile it, as well as analysis of the scholarly meaning of the information presented. Be the maps used together or separately, they carry the potential for use in research, educational, or museum activities.

Keywords: Genocide, Roma (Gypsies), Nazi occupation, mapping, collaboration, Second World War, commemoration.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.171>

УДК 698::726(477.25)Андріївська церква

Ігор Нетудихаткін,

кандидат історичних наук, завідувач сектору «Музей “Андріївська церква”»

Національного заповідника «Софія Київська»

e-mail: hatkin@ukr.net

«У ПОШУКАХ РАСТРЕЛЛІ...» (РЕСТАВРАЦІЯ АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 2009–2020 рр.)

Наприкінці 2020 року київську Андріївську церкву було відкрито після тривалої реставрації (2009–2020). Філософія реставраційних робіт цього десятиліття була підпорядкована ідеї «повернення Растреллі». Крім того, прослідковується певна «тяглість», адже під час попередньої масштабної реставрації 1979–1988 років автентичний вигляд (за колекцією оригінальних креслень Растреллі) було повернено екстер'єру храму (передусім куполам). Авторству Растреллі належить також проєкт внутрішнього опоярження Андріївської церкви. Тож усі роботи мали на меті повернути максимально автентичний вигляд храму. Їх виконували реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУДСЕРВІС» (генеральний підрядник). Неофіційно роботу було поділено на чотири блоки з промовистими назвами – «Метал», «Камінь», «Дерево» та «Живописне полотно».

Ключові слова: Андріївська церква, реставрація, Київ, Франческо Бартоломео Растреллі.